

Antroposofie. Oč jde?

IVAN O. ŠTAMPACH

Kdo z průměrných současných Evropanů vezme do rukou některý z textů Rudolfa Steinera se snahou proniknout do nauky, kterou založil, zjistí brzy, že scenerie a rekvizity, jimiž jsou texty přeplněny (hierarchie duchovních bytostí, různá těla, saturnský, sluneční a jiné stavy naší Země, různé epochy, jako atlantská, hyperborejská nebo budoucí filadelfská, kronika Akáša a zápisy v ní) jsou vzdáleny tomu, co převládá v dnešním kulturním kontextu. Kdo si dá ale práci proniknout k jádru, zjistí, že antroposofie nabízí aktuální sdělení současnému člověku. Ukáže se především jako soustava úspěšná v aplikovaných oborech. Také v českých zemích se dnes už nabízejí produkty biodynamických farem Deméter, některé lékárny nabízejí léčiva a prostředky Weleda, působí několik antroposoficky orientovaných lékařů a dotváří se skromná síť waldorfských a jim příbuzných škol.

Antroposofie vznikla v našem století, a bývá proto někdy řazena k *novým duchovním směrům*. Skutečně navazuje mimo jiné na teozofii a na rosikrucianství. Ozývají se v ní ale i podněty z Goetheovy filozofie přírody, Fichteovy filozofie svobody a pozdního Schellinga. Nové duchovní směry se někdy házejí do jednoho pytle a připisují se jim sektářské rysy. Rozumíme-li sektářstvím náboženský extremismus s totalitními tendencemi, musíme konstatovat, že něco takového je antroposofii zcela cizí. Reprezentuje ji i v našem prostředí několik významných osobností, vysokoškolských pedagogů, vědců a umělců.

Kulturní a duchovní souvislosti

Nepochopili bychom antroposofii dobře, kdybychom si napřed nevšimli střeoevropské kulturní situace, jež ji spoluutvářela a na niž tvořivě a kriticky odpovídá. Steiner záhy po studiích pracoval v Goethově a Schilerově institutu ve Výmaru a byl přizván k redakční práci nad jeho spisy. Goethe byl pro něj především reprezentantem alternativní vědy. Stavěl proti moderní matematizované přírodovědě metodu trpělivého a bdělého pozorování, které si všímá jemných detailů a proniká do hloubky skutečnosti.

Mezi Steinerovy myšlenkové předchůdce je třeba počítat také autory řazené k německé idealistické filozofii, mezi nimi zvláště J. G. Fichte a F. W. J. Schellinga. U prvního jej zaujalo zdůraznění Já, které předchází vši skutečnosti, určuje samo sebe, a je tedy svobodné. Ve svém raném spise *Filozofie svobody* na tyto podněty Steiner volně navazuje. U Schellinga nachází vyrovnání a sjednocení ducha a přírody.

Teozofii, která Steinera též zaujala, chyběla sice kultivovanost německého filozofického romantismu, nabízí však svým stoupencům konkrétní praktiky, které mají vést k duchovnímu prozření. Když chtěla Teozofická společnost prohlásit Jiddu Krišnamurtiho za nového avatara, vlivná německá sekce pod Steinerovým vlivem se zaměřila spíše na evropské duchovní tradice v linii starý Egypt, Řecko, Řím a křesťanství. Významný Steinerův spis z r. 1910 nese ještě název *Theosofie*.

Rudolf Steiner, nástin života a díla

Zakladatel hnutí Rudolf Steiner se narodil 27. února 1861 v Kraljevci na území Rakouského mocnářství, dnes Chorvatska, jako syn přednosta malé železniční stanice. Již v mládí v sobě objevil mimořádné psychické schopnosti, avšak studium zaměřil na matematiku a příbuzné obory. Prý to poskytlo lepší základ pro porozumění duchovní skutečnosti, než studium humanitních oborů. Nicméně doktorát filozofie získal na univerzitě v Rostocku r. 1891. Po

několika spisech věnovaných filozofii a přírodním vědám zveřejňuje Steiner v prvním desetiletí 20. století Steiner své studium a svou osobní zkušenost v esoterických oborech.

V knize *Theosophie* (1910, v češtině pod titulem Theosofie) podává Steiner nárys svého pojetí trojčlenné podstaty člověka a oblastí spřízněných ve vnější skutečnosti s lidským duchem, duší a tělem. Probírá tu také otázku znovuvtělování ducha a osudu. Volným pokračováním je téhož roku vydaná *Geheimwissenschaft im Umriss* (Tajná věda v nástinu). Zde je vylíčen antroposofický obraz vývoje člověka, který má být souběžný s vývojem kosmu. Třetím ze stěžejních spisů z téhož roku je *Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten?* (česky *O poznávání vyšších světů*). Propracovává se v něm metoda duchovní cesty usilující o rovnoměrný vývoj mravních postojů, jasného a utříděného poznání a přímého nazírání duše a ducha do kosmických sfér. Přípravnou fází je získání vnitřního klidu a vnímavé pozornosti. Vyšší poznání pokračuje po stupních *imaginace*, *inspirace* a *intuice*. Jednotlivosti antroposofické soustavy rozvíjí Steiner ve spisech menšího rozsahu a v přednáškách, které probíhaly v Goetheanu i na četných cestách do všech koutů Evropy. V nich rozpracovává do detailů svůj systém a mluví o vztazích antroposofie k různým oborům kultury.

Anthroposofická společnost vzešla z oddělené německé sekce Teozofické společnosti r. 1913. Její centrum se přesunulo do švýcarského Dornachu blízko Basileje, kde dnes mj. sídlí *Svobodná škola pro antroposofická studia*. Budova svou atmosférou návštěvníkům připomíná spíše chrám než školu nebo administrativní středisko. Bývá také označována jako Dům Slova. Rudolf Steiner zemřel 30. 3. 1925.

Pojetí člověka

Antroposofie chce být, jak naznačuje její název, *moudrostí o člověku*. Je však jiným druhem poznání než klasická filozofická antropologie. Označuje se za *duchovní vědu*. Vědecké, filozoficky interpretované poznání člověka Steiner a jeho následovníci respektují, ale domnívají se, že jsou oprávněni doplnit je údaji, jež poskytuje nadsmyslové vnímání duchovní skutečnosti. Jakékoli jsoucno, které potkáváme, je podle něj osobou nebo projevem osoby. Kosmem proniká vědomí a život v mohutné pluralitě tvarů a podob, sjednocených řádem. Duch, duše a hmota nejsou od sebe odděleny tak neprodyšně. Duchovní a duševní svět je přístupný imaginaci, která ho nazírá v těchto tvarech. Vědomí, že jde o imaginaci (obrazotvornost), nikoli o prvoplánový popis, se v antroposofii neztrácí.

Fyzické tělo pojí člověka s neživou přírodou. Je složeno ze stejných živlů jako nerostný svět, i když je ovšem jeho struktura je přizpůsobena funkci nést duchovní a duševní obsah. Je nejstarší, a proto také nejrozvinutější částí člověka. Méně dokonalí tvorové jsou jakési vedlejší produkty evoluce lidského těla v dlouhých kosmických epochách. V těle je život. Životní silou je hmota tvarována v těle. Přímé poznávání životního principu je vázáno na otevření nových smyslů. Jinak lze na přítomnost oživujícího principu v těle jen analogicky usuzovat. Meditativní rozvoj nás uschopňuje vnímat životem prosycený duchovní útvar, *tělo životní*. Duševní dispozice má podle antroposofie samostatného nositele odlišného od fyzického a vegetativního těla. Je to relativně samostatný princip, který umožňuje spojení pochodů ve smyslech a v nervové soustavě se skutečnými vjemy a zážitky. Otevřený duchovní zrak vnímá tuto složku lidské bytosti jako *tělo psychické* (označované někdy též jako *astrální*). Člověka člověkem činí já, nejvnitřnější princip skrytý i tomu nejjemněji rozvinutému duchovnímu zraku "v zastřeném svatostánku člověka". Tento duchovní princip formuje a postupně proměňuje tři aspekty tělesnosti. Nakonec má být spiritualizováno i samo fyzické tělo; tak završí vývoj *duchovní člověk*. Na současném stupni vývoje duch stále více zvládá psychickou dispozici: ze snivého, mlhavého, mytického polovědomí se probudil,

zdánlivě a přechodně "ztracen" ve hmotě, ke střízlivému, racionálnímu a svobodnému životu. Rozvíjí se však duše vědomá překračující toto stadium směrem dalšímu rozvoji.

Jeden lidský život pochopitelně nestačí na to, aby proběhl celý proces vývoje. Antroposofové chtějí každému dopřát účast na cestě i na dosažení cíle. Pak ovšem musí počítat s návazností životů. Nová vtělení jsou vítána jako nové příležitosti. Osud není podle antroposofického učení mechanickou, neosobní zákonitostí zajišťující dobrou odměnu a zlu potrestání. Do hry vstupuje také *milost*, která proměňuje lidskou situaci a dává člověku možnost nově se rozhodovat a pozvednout se nad osudové síly.

Dějiny kosmu a lidstva

Antroposofie nemluví výslovně o Bohu, i když nevyklučuje myšlenku na *duchovně-fyzickou božskou bytost, která otcovsky předchází svá stvoření*, nebo cosi, co je označováno jako *kosmické Já*. Lze však říci, že nevede ostrou hranici mezi tvořením a tím, co se děje v Bohu. *Božský duchovní svět* také reprezentuje sedmero duchů, zvaných společně Elohim, a devatero hierarchií bytostí. Z této říše člověk vystupuje a do ní se má jako samostatná bytost vrátit, až projde okruhy věků a jeho bytostná struktura bude úplná.

Fáze vývoje člověka se zobrazují v imaginacích kosmického dramatu. Vlivem zásahu bytostí, které jsou v bibli symbolizovány Hadem, došlo na počátku pozemského vývoje lidstva k předčasnému vymanění lidí z původního spočinutí v lůně duchovna. To umožnilo svobodný a samostatný rozvoj v dějinách a rozhodování o dobrou a zlu. Na druhé straně ale, protože člověk není připraven a schopen zvládat hmotu, ocitá se v jejím zajetí. Proto je osamostatňování člověka v historii doprovázeno zatemňováním duchovního jádra člověka. V rozhodujícím okamžiku, kdy si je člověk již plně vědom vlastní svobody a kdy se ujímá vlády rozum, zároveň proces zatemňování duchovního vědomí hrozí stát se nezvratným. Tehdy přichází rozhodující impuls obnovy. Vysoká duchovní bytost, věčné Slovo, sestupuje do hmoty. Sjednocuje hmotu Země s božským Prazákladem bytí a otevírá perspektivu zduchovnění pro člověka a jeho svět. Antroposofie nesleduje pouze velké kosmické epochy. Vypracovává vlastní pojetí dějin, člení je na velké epochy a období. Další běh dějin ale není předem dán. Před lidmi jsou určité možnosti na výběr. Tím se antroposofie stává výzvou k dějnotvorné činnosti.

Aplikace

Antroposofie nemusí být a většinou skutečně není sektářsky uzavřena jako bohužel mnoho podobných hnutí. Steinerem formulovaná nauka o člověku a kosmu s meditativní praxí a etickým úsilím tvoří střed, z něhož vyzařují paprsky do různých oborů lidské činnosti.

Obec křesťanů

Po první světové válce započal strmý úpadek religiozity. Křesťané se v hledání příčin této slabosti zhlíželi v dějnotvorné síle středověkého křesťanství, i když věděli, že je nelze kopírovat. Skupina německých evangelíků pod vedením *Friedricha Rittelmeyera* (1872-1938) usilovala, aby se křesťanství znovu ujalo scelující povzbuzující funkce ve společnosti. Mělo jít o křesťanství pojaté nedoktrinálně a neklerikálně, leč se symbolicky bohatým a hutným ritem. Obec křesťanů nemá oficiální doktrínu. Antroposofie není ukládána jako dogma, ale její styl myšlení proniká všemi rituálními texty Obce křesťanů. Středem kultu je sedm svátostí. Obdobou tradiční Večeře Páně či eucharistie je *obřad posvěcení člověka*. Čtení a ostatní kultické texty a spolu s tím také barva bohoslužebného oděvu kněze vyjadřují odlišný ráz různých ročních dob. Středem ritu je oltář. Duchovní stojí čelem k němu společně se všemi ostatními a k lidem se obrací, když jim čte, káže, zdraví je a žehná jim. V eucharistickém pokrmu a nápoji sytí Kristus nitro člověka. Obec křesťanů je zastoupena v několika evropských zemích, nejvíce zřejmě v Německu, Švýcarsku a Rakousku, ale

vstoupila i na jiné kontinenty. Kontakty s křesťanskými církvemi nejsou příliš rozvinuté, ale dějí se první pokusy o dialog a spolupráci.

Svobodné waldorfské školy

Antroposoficky orientované školy tvoří snad nejrozšířenější a nejuznávanější aplikaci Steinerovy nauky. Běžné odborné vzdělání pedagogů je doplněno antroposofickými informacemi a podněty. Tyto školy ovšem nemají být prostředkem šíření antroposofie. Život člověka je podle waldorfské pedagogiky rozdělen do přibližně sedmiletých individuálních vývojových stadií. V prvních třech utvářející síly formují dispozice a lidské *já* se vnořuje hlouběji do svých schrán a proniká je, aby se mohlo postupně probouzet. Vzdělání v tom má pomáhat.

Antroposofické školství připomíná směry reformní a alternativní pedagogiky, s nimiž se shoduje v kritice autoritativního, represivního a soutěživého modelu výchovy a vzdělávání. Chce ve shodě s nimi vychovávat ve svobodě a ke svobodě. Klade na dítě v období na začátku školní docházky méně nároků na abstraktní myšlení. V dalších letech přesouvá důraz z pouhé paměti a přemýšlení na iniciativu dětí, rozvoj fantazie, na kooperaci a podobně. Prostředí ve *svobodných waldorfských školách* netvoří klasické třídy. Spíše jde o pracoviště úměrná jednotlivým oborům. Práce má být uspořádána tak, aby žáky zaujala. Školy jsou založeny na *nerepresivním přístupu k dětem*. Úcta k žákovi jako ke vtělené duchovní bytosti je základní normou. Zásadně se netrestá, nezkouší a neznámkuje. Odmítnut je systém pětáctyřicetiminutových hodin s přestávkami; problému se věnuje tolik času a s takovými přestávkami, jak to odpovídá potřebě. Antroposofie vstupuje také na pole speciální pedagogiky, kde spojuje lékařský přístup antroposofické medicíny s vhodnou pracovní výchovou, zaměřenou na sociální rehabilitaci a integraci.

Antroposofická medicína a farmacie

I přes nepopíratelné úspěchy moderní medicíny jsou v dnešní kritické době mnozí přesvědčeni, že je čas vzít vážně přínos alternativních přístupů k lidskému zdraví a k nemoci. Klasické lékařské vzdělání a praxe se vyžaduje jako vstupní předpoklad pro práci v antroposofické medicíně. Její léčebné ústavy a medikamenty jsou předmětem ostré kritiky tradiční medicíny. Antroposofická medicína chápe nemoci v kontextu osobního vývoje člověka. Vlastní příčinou nemoci nejsou v jejím pojetí vnější faktory (např. infekce), nýbrž neschopnost člověka vyrovnat se s nimi. Články lidské bytosti, a tedy i tělesné soustavy, mohou být spojeny disharmonicky. Léčení zahrnuje vliv na všechny složky.

Biodynamické zemědělství

Ze Steinerovy iniciativy vyvstává síť *biodynamických farem*, nazývaných také jménem řecké bohyně *Deméter*. V zemědělství se tehdy začalo pozvolna vytrácet spojení člověka s půdou a jeho soužití s domácími zvířaty, objevuje se průmyslově organizovaná rostlinná a živočišná velkovýroba. Stupňuje se produktivita, ale sotvakdo tehdy již ví, že za cenu lidského zdraví a rovnováhy v prostředí. Steiner a jeho spolupracovníci předběhli o několik desetiletí kritiku moderního zemědělství z ekologických pozic i hledání alternativních forem hospodaření, které jsou zčásti návratem k opuštěné tradici a zčásti zcela novým přístupem. Steiner je i zde přesvědčen, že platným východiskem je duchovní zření problematiky. Díky biodynamickému zemědělství se de facto desetiletí před vznikem ekologického hnutí vědomě pěstují rostliny pokud možno čisté od všech škodlivin. Hlavním cílem není vysoká výnosnost, jakkoli jde také o to, aby úroda byla hojná a kvalitní. Má se toho dosahovat mimo jiné respektováním kosmických a pozemských přírodních rytmů.

Antroposofie a umění

Antroposofie ve svých počátcích dala vzniknout vlastnímu výtvarnému slohu, který se uplatnil na waldorfských školách, některých obytných a užitkových budovách. Kostely Obce křesťanů ukazují zvlášť výrazně svým exteriérem i vnitřním uspořádáním duchovní ráz tohoto stylu. V interiérech překvapí převažující světle fialová barva, tradičně umístěný oltář na několika stupních, na něm sedmiramenný svícen, vykuřovadlo, oděv kněze v neobvyklých barvách a s nově pojatými symboly. Nelze ale říci, že by antroposofické architektky, sochaře a malíře zavazoval nějaký slohový kánon. Často ale najdeme určité společné, např. použití barev pro vyjádření různých vrstev a stavů v člověku či architektonické prvky odvozené od živých tvarů.

Rudolf Steiner zasáhl též do divadelního světa. Sepisoval a inscenoval *mysterijní dramata*, v Goetheanu (i jinde) se hrála také některá Goethova díla. Je zajímavé, že epizoda v životě dnešního papeže Jana Pavla II. spjatá s divadlem také souvisí s antroposofickým vlivem. Vedoucí podzemního Rapsodického divadla v okupovaném Polsku Mieczyslaw Kotlarczyk se podle vlastních slov opíral o mystiky Východu a Západu, o Steinerja a jeho Goetheanum. Wojtyła byl hercem tohoto divadla. Ani v hudbě neexistuje závazný hudební sloh. Ze známějších autorů byl zřejmě antroposofií ovlivněn na konci svého tvůrčího období ruský skladatel A. N. Skrjabin.

Antroposofie v českých zemích

Německy mluvící obyvatelé českých zemí seznamoval se Steinerovým učením spolek *Bolzano* a mezi obyvateli českého jazyka se šířila antroposofická společnost *Studium*, která později vystupovala pod názvem *Anthroposofická společnost v Republice československé*. Tyto organizace vydávaly publikace a pořádaly přednášky. Záhy začíná v tehdejší Československu působit také Obec křesťanů. Za Protektorátu bylo působení hnutí stejně jako v Německu zakázáno. Též komunistický režim po většinu svého trvání znemožňoval činnost Anthroposofické společnosti a Obce křesťanů. Je však třeba říci, že v utajení pracovalo hnutí dále. Po pádu komunistického režimu začala veřejně působit Obec křesťanů znovu i u nás. Anthroposofická společnost obnovila činnost a hned od roku 1990 dává o sobě vědět prostřednictvím časopisu *Anthroposofické rozhledy*. Publikační aktivity se zaměřují hlavně na texty Rudolfa Steinerja. Veřejná vystoupení tematicky i autorsky pestřejší. Přednášející se pokoušejí uchopit témata duchovním vhladem a metodicky je promyslet. Interpretují z hlediska antroposofie dnešní dějinnou situaci, současnou religiozitu, pedagogické otázky, genové inženýrství, poznatky astronomie a fyzikální kosmologie či ekologickou problematiku.

Postupně se rozvinuly aplikace, které dnes působí samostatně v koordinaci s Anthroposofickou společností. Pozvolna se utváří síť svobodných waldorfských škol. Začal vycházet odborný časopis pro waldorfskou pedagogiku. Vznikl také Svaz producentů a zpracovatelů biopotravin PRO-BIO s 240 statky a distribučními firmami. Místo antroposofie v českých zemích můžeme také ilustrovat na příkladech několika osobností, které jsou s tímto duchovním proudem spojeny. Současnou českou antroposofií oficiálně reprezentuje archeolog prof. Jan Bouzek. Prof. Zdeněk Helus, víceletý děkan pražské pedagogické fakulty pracuje antroposoficky a může na tuto zkušenost do jisté míry navazovat i ve své práci ve vývojové a pedagogické psychologii. Horlivým obhájcem antroposofie byl doc. Zdeněk Váňa. Na pomezí duchovních a přírodních věd se pohybuje také RNDr. Zdeněk Kalva. Nutno připomenout všestrannou uměleckou rodinu Dostalových a mezi nimi skromného, ale neúnavně činného hudebního vědce Jana Dostala. Do antroposofických aktivit je také zapojen muzikolog, šéf souboru *Musica bohemia* Jaroslav Krček. S antroposofií se před léty setkala také básnířka Lenka Procházková.

Bohatým zdrojem informací jsou interní studijní materiály Anthroposofické společnosti a jejích odboček, většinou texty domácích autorů, často záznamy jejich veřejných přednášek.

Vycházejí jako sešitky v číslované řadě a jsou k dispozici na setkáních, jež antroposofové pořádají. Tyto materiály navazují na bohatou samizdatovou literaturu, která je dnes pravděpodobně už těžko dostupná. Oficiálním periodikem jsou *Anthroposofické rozhledy*, dvouměsíčník uveřejňující Steinerovy přednášky, texty studijního charakteru, občas také aktuality, např. zprávy o významnějších konferencích, recenze, diskuse. České sdružení pro waldorfskou pedagogiku vydává čtvrtletník *Člověk, výchova, dítě* určený především rodičům žáků waldorfských škol. Zemědělci pracující biodynamickou metodou se také vyjadřují veřejně, mimo jiné přílohou *Valeriana* v Bio-novinách a každoročními výsevními kalendáři.

Na začátku devadesátých let antroposofové začali v nakladatelství *Baltazar* vydávat stěžejní antroposofické texty. Vyšly Steinerovy spisy, výběry z některých přednáškových cyklů a rosikruciánský spis *Chymická svatba Christiana Rosenkreutze z r. 1459* s podrobným Steinerovým komentářem (asi polovina rozsahu knihy). Poté, co vydavatelství přestalo působit, se o něco později se objevují skromněji vybavené brožované texty vydavatelství *Ioanes*. Antroposoficky laděné texty vycházejí také mimo oficiální rámec. Samostatně začalo působit malé soukromé vydavatelství *Éós*. Nejvíce antroposoficky zaměřených článků uveřejňoval časopis *Gemma*, jehož starší čísla jsou ještě k dispozici v některých knihkupectvích. Příležitostně uveřejňoval články blízké antroposofii také časopis *Mana*, později *Baraka*. Blízko západnímu hermetismu, rosikruciánství a antroposofii je slovenský časopis *Sophia*, který je k dostání také v některých českých knihkupectvích.

Z české literatury referující o antroposofii spíše zvenčí a diskutující s ní, zmiňme sborník *Antroposofie a křesťanství* vydaný *Karmelitánským nakladatelstvím* v Kostelním Vydří. Obsahuje články antroposofů, jakož i katolíků a protestantů s antroposofií sympatizujících i takových, kteří vůči ní mají kritický odstup. Stručně se o antroposofii zmiňuje Ladislav Hora v publikaci *Problematika tzv. alternativní religiozity a jejího podílu na formování životní orientace mládeže* publikované vydavatelstvím Univerzity Karlovy. Stručně a korektně o ní v příslušných heslech informuje *Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích* a s drobnými nepřesnostmi také *Encyklopedie náboženství*.

Přehled použité a doporučené literatury

- Andreae Johann Valentin: *Chymická svatba Christiana Rosenkreutze z r. 1459*, Baltazar, Praha 1992
- Bouzek Jan, Kratochvíl Zdeněk: *Od mýtu k logu*, Hermann a synové, Praha 1994
- Frieling Rudolf: *Sedm svátostí*, Spolek přátel Obce křesťanů, Praha 1938
- Funk Karel: *Mystik a učitel Fráňa Drtíkol*, Gemma89, Praha 1993
- Funk Karel: *Od křiku v sobě k šepotu v chrámu*. Sluneční kniha rozjímání pro začátečníky i tzv. pokročilé, Ires, Písek 1996
- Hora Ladislav: *Problematika tzv. alternativní religiozity a jejího podílu na formování životní orientace mládeže*, Karolinum, vydavatelství Univerzity Karlovy, Praha 1995
- kol.: *Encyklopedie náboženství*, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1997
- Müller Joachim (ed.): *Antroposofie a křesťanství*, Karmelitánské vydavatelství, Kostelní Vydří 1997
- Salman Harrie: *Evropa v novém světle. Evropská kultura jako střed mezi Východem a Západem*, Éós, Praha 1994(5?)
- Steiner Rudolf: *Hlavní body sociální otázky*, Baltazar, Praha 1993
- Steiner Rudolf: *Mysteria starověku a mystická podstata křesťanství*, 1919
- Steiner Rudolf: *O poznávání vyšších světů*, Baltazar, Praha 1993
- Steiner Rudolf: *Osm meditací*, Anthroposofická společnost v Republice československé, 1948
- Steiner Rudolf: *Praktický výcvik myšlení*, Baltazar, Praha 1994

- Steiner Rudolf: *Tajná věda v nástinu*, Ioanes, Praha 1997
- Steiner Rudolf: *Theosofie. Úvod do nadmyslového poznání světa a určení člověka*, Baltazar, Praha 1992
- Steiner Rudolf: *Výchova dítěte a metodika vyučování*, Baltazar, Praha 1993
- Štampach Odilo Ivan: *Život, Duch a všechno. Duchovní směry nového věku*, Sursum, Tišnov 1993
- Váňa, Zdeněk: *Cesta poznání*, Praha 1990

Bibliografická a ediční poznámka

Kapitoly *Rudolf Steiner, nástin života a díla*, *Pojetí člověka*, a *Dějiny člověka a kosmu* navazují na podobné kapitoly v autorově článku Antroposofie Rudolfa Steinera v samizdatovém periodiku *Acta incognitorum* V/1980/9 s. 781. Původní článek byl rozšířen, přepracován a vydán r. 1991 jako metodický list pro učitele středních škol pod názvem *Antroposofie a waldorfské školství* v rozsahu 20 stránek. Tento článek je stručným výtahem z knihy *Anthroposofie* připravené k vydání v nakladatelství Votobia Praha, navazující na uvedené texty.